

եկեղեցական — ազգային դպրոցներ ու-
նենալոյ համար, եւ պէտք է որ ըստ
նախնական սովորութեան շարունա-
կուի*):

Վ. Ե. Մ.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՃԵՆՇՊԵՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ՀԵՅՏՈՏԵՆՈՒԹԵՐ:

Գ. Ը. ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԻՑ ՀԱՆԱԾ:

1842 թ. 12 ՕԿՏՈՏՈՒՐ:

ՄԱՂԱՐԹՈՒ ՆԱԽԱՎԿԱՅԻ ՎԱՆՔՈՒԹԵՐ:

(Ե-Դ-Դ-Դ-Դ-Դ-Դ-Դ)

Եւրոյ զոր մի և նոյն տիրացուն Սար-
տիրոս անուն եկաւ թէ, սրբազանը ողջոյն

(*) Այս առթիւ հարկ է անկեղծութեամբ եւ զո-
հութեամբ նկատելով ճշմարիտը խոստովանել, եւ նոյն
խիղ վերջին քսան տարուայ ազգային վիճակը կշռե-
լով՝ ընդհանրապէս կտեսնեմք, զի բուսական մեծ եւ
միսթարական բարեփոխութիւնը եղած են եւ կըլի-
նին զրեմէ ամեն տեղ ինչպէս ազգային գործոց եւ
վարչական կազմութեան՝ նոյնպէս բարենպաստակ
մեռնարկութեանց հաստատութեանց եւ դպրոցաց
խնդրոց մէջ, եւ սակաւ բացառութիւնք ի մի կողմ
ղնելով՝ պարզապէս կտեսնեմք՝ զի տակաւ առ տա-
կաւ՝ բայց միշտ դէպ ի բարին եւ ի յառաջողէմ
զարգացումն մեծ ջանք եւ բաւական յաջողութիւն
եղած է, եւ եթէ անփորձ անմիջ եւ օտարադրոյթ
դիմակաւորներ չյաճախէին՝ անշուշտ աւելի մեծ
բարեփոխութիւններ եւ միսթարական մեռնարկու-
թիւններ կերեւէին: Ինչ եւ իցէ, բաւական է որ յա-
րատեմ՝ անվիատ եւ անխոնջ ջանք եւ ճիգ թափուի,
եւ ի հարկէ Աստուծոյ յաջողութեամբ հետզհետէ
աւելի լաւ արդիւնքներ կտեսնուին եւ պիտի տես-
նուին:

ուղարկեց, առողջութիւնդ հարցրեց և
հրամայեց զաս վանքը:

Ղանացի եւ վանքն, երկար ժամանակ մը
նացի առաջնորդի մօտ, երկար զրոյցներ
զանազան առարկաների վերայ անելէն յե-
տոյ հարցրեց, ի՞նչ է նպատակս, մնա՞լ
անդէն, թէ՛ գնա՞լ:

Պատասխանեցի, եւ ինքս եւ զեռ եւ չեմ
վճռած, այսու ամենայնիւ եթէ կը ներէիք՝
կը մնայի վանքումը, ըստ որում մտադիր եմ
անապատական կեանք վարել այսուհետեւ:

Սրբազանը ընդմիջելով խօսքս, քմծի-
ծաղ կցեց. եւ շատ ուրախ կըլնէի՝ որ
այդպէս ջերմեւանդութեամբ ցանկանում
եւ ապաշխարել, մօնաւանդ սուրբ պար-
տաւորութիւն է ինձ մի մոլորեալ ոչխարը
ուղիղ ճանապարհ առաջնորդել, բայց
որդի՞ . . . բայց ժամանակս դառն է, երկիւղ
եմ կրում վաղը, միւս օրը չորս կողմի
մահամտականները լսեն քո ո՞վ լինելն, էն
ժամանակն մեծամեծ վնասներ հաղցնեն
մեզ, և հաւաստի եմ, որ դու եւ չհամա-
ձայնիս քո պատճառաւ մեք վնասներ կը-
րենք, մեր հացն ազգի հացն է, ի՞նչ կը
պակասի վանքէն՝ եթէ մի անձն աւելի լինի
կամ պակաս . . . :

Ուրեմն, պատասխանեցի, ուրեմն սրբա-
զան, ինձ ճանապարհ ցոյց տուր, եւ էս
տեղրանք պանդուխտ եմ, օտարական եմ
և անտեղեակ ամենայնի, ասան աղաչեմ,
ո՞ւր ապաքէն գնամ եւ ո՞ր տեղ կարելի է
ինձ դադար առնուլ, հանդիստ մնալ և
հանգիստ թողնել զիս պաշտպանողները:

Սրբազանը մտատանջութեամբ վայրկե-
նական լռութենէն յետոյ, աւելացրեց տար-
տամ համակրութեամբ, որդի, ամենայն
բանը պէտք է համեմատ ժամանակին կա-

տարած, ի՞նչ ասեմ՝ կամ ի՞նչ խորհուրդ տամ՝ էսպիսի անյողդ յողդ ժամանակումն, և լռեց:

Արբաղան, կցեցի, լսած եմ՝ որ Հայերի միջին շատ ձգնաւորներ եղած են և այժմ՝ ևս կան, ապաքէն ուր են նոքա և ի՞նչ միջոցով կարող եմ ես նրանց որոնել, զանել:

Յանկարծ զարմացումն և մի ժպիտ նորա շրթունքների վերայ սահեցաւ և ապա յարեց. որդի, կրօնաւոր՝ ձգնաւոր բաւերը արտարերել ղիւրին է, բայց նոցա պաշտօնը, պարտաւորութիւնները կատարել զործով ղժուարին է, ամենադժուարին են, մանաւանդ քեզ համար, որ պատանկութենէ՞դ աշխարհիս փառքովը սնած և ապրած ես մինչև ցայսօր, և այժմ. այժմ՝ կարծում եմ՝ նեղացած այդպէս կը խօսիս, բայց երբ մտիւր էն կոչումը՝ էն ժամանակն կըստըջանաս. յետոյ. ահա այս է զլեւօր հարցն:

Ա՛յ, ո՛չ սրբազան, վերաբերի, մտքումս հաստատապէս դրած եմ և անշուշտ կատարելոյ եմ:

Լա՛ւ, հարցրեց եպիսկոպոսը, մի՞թէ կրօնաւորը կամ ձգնաւորը առանց կարդալոյ կարող է նրանց կարգը մտնել:

Ընդ հակառակը, պատասխանեցի, ես ո՛չ միայն հայերէն, այլ և պարսկերէնն ևս քաջ ղիտեմ, արդարեւ երկար միջոց հայերէնը զործ չեմ ածած, այսու ամենայնիւ ամենայն զիրք յուսամ՝ վարժ կարգալ:

Եպիսկոպոսը ձեռք պարզեց պատուհանէն մի զիրք վեր առաւ՝ բաց արեց, տուեց ինձ կարդամ:

Ե. յն ինչ ես սկսեցի զբաւարժ կարդալ մի երեսը, նա փաղաքուշ զէմքով ու ու-

րախ սւրախ զիրքը ձեռէս առաւ, ասաց, այժմ՝ յոյսս հաստատուն է, որ բարինպատակիդ կը հասնես, և իմ բերած պատճառները չէին կարող քեզ խոչընդոտն լինել, այժմ՝ միջոց կը մտածեմ հասնես խորհուրդիդ, միայն պէտք է յայտնի ասած որ, էս խառը ժամանակը անհնար է քեզ վանքումս մնալ, այլ պէտք է զեղումը բընակուիս առ ժամանակ:

Այս զեղումն ուր մնամ սրբազան, պատասխանեցի, մի՞թէ իմ ասպնջականը ձրիարար կը հայթ հայթէ իմ պարէնը. . . :

Պորա համար, ընդհատեց նա զոյցս, զորա համար, որդի դու մի՛ մտածիր, ես կը հոգամ: Անմիջապէս տիրացու Մարտիրոսը ներս կանչեց, հրամայեց նրան, տար խանին Արապիոն պապի տունը, ասա նրան, որ խանին քո տանը հիւր պահէ, ու պատուէ և իւր որդւոց մինը առաքէ վաղը վանքը, հարկաւոր խօսք ունիմ նրան ասելոյ: Ուղղեց ինձ ապա խօսքը թէ, այս սուհետեւ կարող ես հանգիստ մնալ, շատ լաւ կանես որ իսկ և իսկ զնաս տիրացուի հետ:

Ոտի կանգնեցայ, եպիսկոպոսի աջը համբուրեցի ու զուրս եկի խուցէն կամ լաւ ևս ասած առաջնորդարանէն, տիրացուի հետ զնացինք զիւզը, հասինք մի մեծ զուան առաջևը, ուստի երևում էր մի ընդարձակ բակ, ուր մերձ տասն երեսայք էին խաղում, երբ մեզ տեսին՝ շքապատեցին մեզ, նոցանէ մինը, որ միւսներէն մեծ էր հասակով, առաջնորդեց մի սենեակի դուռն, ուր տիրացուն վայրկենաչափ զկայ առաւ, վերարկուի թեղանիքն ուղղեց, կուրծքը ծածկեց վերարկուով, մուրուսի փոշին մաքրեց, ինքեան համեստ կրօնաւորի վիճակ բերե-

լով՝ քանի մի անգամ հաղաց, յետոյ ահով-երկիւղով և ծանրութեամբ սենեակի դուռը բացեց, ինքն ներս մտաւ ու ինձ էլ ասեց ինքեան հետեւել։ Արբէք չէի կարծել որ, էսպիսի անշուք դեղումը գտնուէր պարսկաստանի կերպ մի երկար ու լայն դահլիճ, զոյնզոյն ապակիներով լուսամուտներ ու փռուածքն Խօրասանի գորգերով և չորս կողմը շարած բարձեր։ Առսամուտի մօտը բազմած էր միայնակ մի կոյր, սպիտակամուրուն, զառամութենէն կորացած մի ծեր, համրիչը ձեռքը, որ դռն բացուիլը զգալով՝ զլուսը բարձրացրեց ու վեհութեամբ զլուսը շարժեց-հարցրեց, ո՞վ է, ո՞վ ես։

Պապի, սրբազանի տիրացուն եմ, պատասխանեց տիրացուն։

Հը, հարցրեց ծերը, տիրացու ի՞նչ կայ, հայր սուրբն ի՞նչպէս է, առողջ է, մեզ մոռացել էր։

Աչ պապի, քաւ լիցի, կրկնեց տիրացուն, սրբազանը ձեր ողջութիւնը հարցնելէն յետոյ, էս օտարական պարոն խանը հիւր է զրկել քեզ, և խնդրեց որ սա առ ժամանակ ձեր տանը կենայ և քեզ ընկերութիւն անէ։

Օերունին երբ խան բաւր լսեց, քանի մի անգամ խան, խան կրկնելով զուն զործեց ոտի վերայ կանգնել ու հարցնել մի և նոյն ժամանակն, թո՞ւրք է։

Աչ, պատասխանեց տիրացուն, ոչ, այլ հայ-քրիստոնեայ է, լաւ կըլինիս, որ Շահի բանակէն եկաւ։

Հա, հա, լսել եմ, դա է, բարւով հաղար բարի է եկել խանն, իմ երկու աչքի վերայ է եկած։ Օերունին էս խօսքերով, զլուսն երերացնելով, ոտի վերայ կանգնեց ու զէպ առ իսուղղեց խօսքը թէ, արի խան,

մօտ արի, ձեռս բռնեց, մտերմութեամբ սեղմելով՝ իւր քովը նստացրեց ու հիւրընկալութեամբ անկեղծ բառերով ինձ կը շողորթէր։ Արբ երկուքս նստեցանք, ծերունին ասեց, տիրացո՛ւ զու էլ նստէ։ Տիրացուն պատասխանեց, սրապի, հեռի է ճանապարհս, ինձ ներէ, սրբազանի մօտը սպասաւոր չկայ, պէտք է ես շուտով վերադառնամ վանքը։ Օհրը բարկացած կցեց, ի՛նչ է, ուղղւում ես զարձակ ինձ վշտացնե՞ս, էդ քոյ հին սովորութիւնն է նազ անելով տուն և դուս անել մեր սունը, էսքան ճանապարհ եկած ես, կարելի՞ է առանց մի կտոր հաց կտրելոյ դուռս գնաւ էս տանէն, տեսած կամ լսած եմ, էգպէս բան եղած է, ասում եմ քեզ նստէ, նստէ, ես նախաձաշիկս արել եմ, ուրեմն էս պանդուխտ խանը մի՛ թողնիր միայնակ։ Իսկ և իսկ ծերը զըլուսը հանեց լուսամուտէն, բոմբ ձայնով գօշեց կրկին կրկին անգամ թէ, հարսներ, հարսներ, նախաձաշիկ զրկէք՝ ինչ որ Աստուած պարգեւել է, և սպասեք շրջեց զէպի մեզ հարցրեց, տիրացու նաեցանք, ի՞նչ զիտում որ ինձ հայհոյես լաւ է քան զթէ նազ անես, էսքան ժամանակ չընտելացանք իմ բնութեանը։ Տիրացուն էլ համեստութեամբ ծալապատակ նստեց, որպէս թէ ծերունւոյ աչքերը տեսնում էին նրա շարժողութիւններն։

Ինչպէս ունակութիւն է ամեն ծերի հետաքրքրութիւնն, նոյնպէս և սա անյաղ հետամտութեամբ սկսեց տեղեկանալ ինձանէ ամենայն ինչ երկարօրէն և մանրամասնաբար։ Ի վերջոյ լսելով երեւելի և շարունակ պատերազմներ ի մէջ լինելս, կցեց, խան, ես, ես միայն կարող եմ գնահատել քեզ, ես զիտեմ ինչ ասել է քաջ զօրա-

կանի տարաբախտութիւնն, ինչ ասել է քաջ զինուորն առանց զէնքի, քաջ հեծեալն առանց երիւարի, զօրք առանց զօրագլխի։ Տեսնուաւս զիս երկու աչօք կոյր, կորաքամակ, զառամեալ ոմն, թերեւ կարծում էս մեր զեղի անդերի, դաշտերի վերայ, անտառների մէջն եմ իմ օրերն անցկացրել ու էս հասակիս հասել ոչ, ոչ աչքիս լոյս, ես էս քո նման երկրէ, երկիր, աշխարհէ, աշխարհ, սուրբ մէջքումս, հրաքանդը ուսիս, երկաւորի վերայ մերձ քառասուն տարի զինուորուած, թշնամեաց դէմ պատերազմներ եմ մղած, երբեմն յաղթող, երբեմն յաղթուած բանակների մէջ, բայց ոչ երբէք սրտաբէկ . . . : Ես վայրկեան մի վայելչահասակ պատանի նախաճաշէի ներս բերեց, և ծերունին խօսքի թելը կտրեց։ Նախաճաշիկէն յետոյ բաւականին միջոց և էս պապը կորովի և ճարտար շարունակեց իւր անցած գնացած կեանքէն և էնպէս տեղն ի տեղն, որ երբէք չէր կորցրած իւր յիշողութիւնն։ Արովհետեւ ուղեկիցս Մուքին միւս օրը առաւօտեան վերադառնալոյց էր իւրեանց զեղը, վասն որոյ և խնդրեցի պապէն, ներէ ինձ գնալ նրա հետ գնաս բարեւ անել և շնորհակալութիւնս մատուցանել նրան։ «Կապը ապսպարելով ապսպարեց փութով վերադառնամ և մի և նոյն ժամանակն յաճնեց տիրացուն որ ջուռնել զսրբազանն և իւր շնորհակալութիւնն յայտնել նրան որ օտար և պանդուխտ հիւր է առաքել իւր տունն։ Արեւիցեան պահ էր ևս վերադարձայ պապի մօտը, և կրկին կրկին մեր փոխադարձ խօսակցութիւնները շարունակուում էին, այն ինչ սկսեցին մի մի, երկու երկու անդորեայք վերադառնալ դաշտէն, և ընթրիքի ժամա-

նակն ժողովեցան պապի դահլիճը մերձ տասնաչափ մի միայն մօրուսաւորներ, որոց մէջը կային չորս թէ, հինգ հողի աշխատն մօրուսով, իսկ մնացեալներն չափահասներ էին։ Աղքաւ ամենեքեան նրա որդիք և թոռներն էին։ Աղքաւ ամենեքեան նրա դալոյ ժամանակը կը ցանկացին պապին բարի երեկոյ և զուլս կիջացնէին ու կը կանգնէին, մինչեւ պապը չասէր նստէք, չէին նստել։ Եյն ինչ սեղանը ձգուեցաւ՝ ձեռնի ջուր բերին, միայն պապն ու ևս լուացինք, իսկ նրա որդիք և թոռներն դուրս եկին, դուրսն լուացին ու վերադարձան մի և նոյն համեստութեամբն բազմեցան սեղանի վերայ։ Մի պատանի կանգնեց սեղանի ներքեւի կողմը, ձեռները դրած գօտկի վերայ, օրհնեց, զուլս իջացրեց, և ապա պապն ասեց համեքէք, նախ ինքն շօշափեց հացին և ապա միւսները։ Առաւ մունջ հացկերութիւնը շարունակուեց։ Օարմացայ որ էստեղ ոչ ցքի և ոչ զինի կային սեղանի վերայ։ Հացկերութիւնը վերջանալէն յետոյ մի ուրիշ պատանի եկաւ, հացն օրհնեց ու սկսեցին ժողովել և ապա կրկին ձեռնի ջուր բերին, նախ պապն և ապա ևս լուացինք, միւսներն մին մին դուրս գնացին, լուացուեցան, վերադարձան իւրեանց տեղն նստեցան։ Չկարծեմ թէ կէս ժամէն աւելի հացէն յետոյ մնացին նոքա, այնուհետեւ մի մի, երկու երկու բարի դիշեր ցանկացին մեզ ու գնացին։ Մնացինք ևս ու պապն, և անկողններ բերին, դահլիճումն երկուքս քնեցինք։

Լոյսը չըծաղած ոտների շփնդն ու զըզըիւնը և բարձր խօսելոյ ձայները ինձ զարթացրին, կարծեցի թէ նոր ինորոյ բանակի մէջն եմ։ Անհամբերութիւնով վեր

թուայ անկողինէս, կամաց — կամաց դուռը փոքր ինչ բաց արի, նայեցի. ի՛նչ, — եթէ ասեմ մերձ քառասուն երեսայք, աղջիկ տղայք, պատանիք, երիտասարդք, չափահաս տղամարդիկ և զանազան հասակի կնանիք, ընդարձակ բակի մէջը, մինը դէս, միւսը դէն է գնում, վաղվաղում, իւրաքանչիւրի ձեռքին մի մի անդորէի գործիք հերկելոյ, հնձելոյ, ձիւ ջորի, աւանակ, եզն, կով, ոչխար, էծ, խառն ի խուռն, մինի մէջքին կապոցով պաշար, միւսը նոր է կապում, այլ ոմն ձեռքին բռնած, մին քանիսը նրստած հաց են ուտում, մին խօսքով՝ որպէս թէ երկրագործի բանակ է: Արբ էս տեսարանն լաւ լաւ նայեցի, միամտացայ որ, ասպնջականիս որդիք ու թոռներն են, գնում են իւրեանց գործին, վասնորոյ վերադարձայ տեղումս պարկեցի, և ձիդ ժամանակ չտեւեց՝ զարթեց և Սրապիոն պապն, ձայնեց Ասրի, Ասրի: Ներս եկաւ մի 17—18 ամեայ պատանի, կոնքն ու եփեփ ձեռքին, վայր զրեց էնդունք, նախ մեր անկողինները ժողովեց, դուրս տարաւ, վերադարձաւ նախ պապի և ապա իմ երեսը լուանալ տուեց, ու դուրս գնաց: Աէս ժամ ևս տեւեց, այն ինչ զրսի աղմուկն վերջացաւ:

Լուռ մունջ մեր աղօթելն վերջանալէն յետոյ բազմեցինք ու փոքր առ փոքր մեր զրոյցն կրկին սկսեցինք և ապա Սրապիոն պապն հաղորդեց ինձ իւր զերդաստանի կեանքէն ինչ ինչ տեղեկութիւններ, այսինքն, օրէն երկու ժամաչափ անցած նախաճաշիկ կանեմ, ասեց, կէս օրից փոքր անցած՝ ժամաչափ կը քնանամ, արեւը մայր մանկէն փոքր ինչ անցած կընթրեմ և մին ժամ անցած կը քնանամ: Արեկոյեան, աւելացրեց նա, երկրագործներս այսինքն հանդ

գնացողները վերադառնալիս մին մին կամ երկու երկու գալով, ձէն ու ձուն չի լինիլ, բայց առաւօտեան, մին ժամանակում դուրս գնալոյ համար, լսար էս օր արդեօք, ինչ աղմուկ շփոթ է լինում մեր տանը: Անթրիքիս, եթէ որդիներէս կամ թոռներէս հասին, հետս կընթրեն, թէ ոչ, ներսը մեծ բակ ունինք, ամառն էնտեղ, իսկ ձմեռը մեծ սենեակ ունինք, էնտեղ կժողովուին, միտսին տղամարդիկը կընթրեն, և տանեցիքը էլ առանձին՝ նոցա ընթրելէն յետոյ կընթրեն: Աիւրակէ օրերը համարեմ թէ բոլոր որդիներս և ամուսնացած թոռներս ու ծուռերս միտսին որպէս նախաճաշիկ, նոյնպէս ընթրիք կանենք: Գերդաստանիս չափահաս անդամները թէ արու թէ էգ, իւրաքանչիւր ոք իւր առանձին նշանակեալ զբաղմունքն ունի, և էսպիսիները մինչև քառասուն հոգի են: Աւելացրեց նա, այժմ տասն և ութն ամուսնացած որդիներ, թոռներ և երկու էլ ծուռերս են: Աւթն որդիքս տասն և չորս արու զաւակներ ունին, որոնցից ութն ամուսնացած են, եօթանասու նաչափ արու կամ էգ անձինքներէ կը բաղկանայ զերդաստունս: Տարին տասներկու ամիս մեր տանը քիչ քիչ տասն օրորոց կօրօրուին շարունակ: Փառք Աստուծոյ՝ ամենեքեան էլ ոչ միայն ինձ, այլ և միմեանց հնազանդ են և իւրաքանչիւր ոք իւր պարտաւորութիւնը լրապէս կը կատարէ: Մի՛թէ Աբրահամ նահապետի կամ Յակոբ նահապետի որդիքը, թոռուքը չեն աճած, բաղմացած՝ ինչպէս իմոնքն են: Մեծ պատին և շաբաթապատերին անընդհատ ամենայն օր, և լի օրերը, միայն երբեմն երբեմն շաբաթի օրը, իսկ կիւրակիքն անպատճառ ժամ կերթամ, վասնորոյ իւրաքանչիւր

շարաժք մին թուս կամ ծուռս որ 8 էն ց 10 տարի հասակ ունի, պարտաւոր է առաջնորդել ցեկեղեցին կամ ուր որ գնամ և վերադարձնել Վաւրսի գործերն ինչպէս բաժանուած են արուների մէջն և իւրաքանչեւն իւր արարմունքին է պատասխանատու, նոյնպէս ներսնային գործերն էլ բաժանուած են ութն որդւոցս ամուսինների մէջն, և որանք էլ երկու ամսէ երկու ամիս կը փոփոխուին կարգով, եթէ չեն հիւանդ կամ յղիւ ընդ հակառակին իւրեանց հարսները կը կատարեն նոցա պաշտօնը: Աս էլ նրա համար եմ եւ կարգադրած, որպէս զի կը նանիքը ջնախանձութիւն և մինը միւսի վերայ աւելի իրաւունք չունենայ կամ չստէ թէ իմ նեղութիւնը կամ շարշարութիւն աւելի է միւսների վերայ: Միանգամայն ասած, հերկ անողները, հօգաղները, հովիտները, նախառանգը, ջաղացականը, բոյրեքեանք մերանքն են և ոչ ոք օտար մարդ չի խառնուիլ մեր մէջը՝ բացի հնձի ժամանակն, երբ կը պատահէ վարձաւորներ բռններ քանի մի օրով: Եւ ծագած անհարգութիւնը:

Էստեղ եւ ընդմիջեցի միայնակեցի խօսքն և խնդրեցի թէ կարելի է, պատմէ ինձ Մրապիտն պապէն ինչ էր ըսել նորա անցած դնացած կիսերէն և կամ ինչ պատերազմների մէջ էր նա պատահել և ինչ են նորա ասածներէն — պատմածներէն պահած իւր մտքումն, համառօտաբար ասէ ինձ, ես գրեմ:

Միայնակեցն քանի մի բովակէ մտածելէն յետոյ ասեց, ըսէ որդեակ երբ Մրապիտն պապն խնայաւ ևս պարսկերէն կարգալ — գրել գիտեմ, խնդրեց իւր մի ուրիշ ծուռին, որ 12-13 ամեայ կը լինէր, պարսկերէն սովորացնեմ: Քանի մի օր երեխին

դաս տալը շարունակեցէն յետոյ, առաջարկեց ինձ պապն, որ գրեմ իւր գլխին եկած անցքերը, այս ինքն ինչ կոխների մէջ է պատահել և ում հետեւեալ նորա պատմածներն քանի մի թերթ գրած էի սենս, որպէս զի յետոյ պարզագրեմ, բայց երբ յանկարծ էնտեղաց գուրս եկայ այս ինքն փախցրին Տաթևէն, անկարտար մեայ պապին նպատակն և միւս նոյն սենս մինչեւ յայսօր ունեմ, նոր եկած ժամանակս այս տեղ երբեմն երբեմն կը հանդիպէ թղթերը, կը կարգալիս, բայց շատ տարիներ է չեմ կրկնած կարգալը, համբերէ, դնամ, որոնեմ թերեւս դանեմ բերեմ կարգամ մօտոյ գուրս ևս հասկանալու պարսկերէնը, կարող եմ հայերէն նրա թարգմանութիւնը գրել:

Աս խնդրեցի թէ կարելի լինի նոյն սենս տայ ինձ, ասեմ բնակարանս կարգամ հանդարտութեամբ ու թարգմանեմ: Առաջապահեց միայնակեցն, շատ դժուար ընթեմանը պէտք է լինի որովհետեւ շատ տեղ ջնջածներ և կրկին գրածներ կան, ըստ որում սպարհեւ զհեռ կաւեղացեալ յաշ բերեղով ինչ ինչ անցքեր, այսու ամենայնիւ գնամ բերեմ տնս:

Վարանցաւի ներքը կար, որպէս ասած եմ, մի այլ փաբրիկ մութը քարանցաւ, միայնակեցը նրա դնաց, էն տեղաց գուրս բերաւ մի մաշած, ծակծակ հինացած կը աւաւ կապոց, որի մէջէն հանեց դեղնացած, բորբոսնած, ձիւտած, զջլւտած, խառնի խուռն թխթեր, որոնեց, որոնեց, նոցա մէջէն որոշեց քանի մի թերթեր, նոյնպէս դեղնացած, կեղտոտ, ուր ուրեք ջնջած, մրտած, աւելացրած, արգարեւ դժուարեմ թեւեղի, ինքն լուս մունջ նայեց, նայեց, խնդրանէ յվերջն կարգալէն յետոյ, որպէս

թէ սերակց, և յետոյ անց, ևս կարգամ
զու գրէ: Աս ևս սկսեցի գրի անցուցանել
ներքոյ գրեալներն:

« Հայոց թագաւորութիւնը ընկնելէն
յետոյ, Թուոմէ (Մրցախումբ) Վարարա-
զումը Միւնեանց ցեղն, երկար ժամանակ
ամբոխութեամ իւր երկրի անմատչելի լեռանց
մէջնէ: Ի վերջոյ գրացի իշխողները նրանէ
էս կողմէն Էն կողմէն փոքր փոքր հողեր
կորելով, Թուոմէ նորա ձեռքն մնայն Մի-
սիանէն ցԱեօդ-չայի (Ճովակը Վեղամայ):
Տարաբախտութեամբ Միսական այս ինքն
Միւնեանց ցեղի գերդաստանների անդամնե-
րէն շատ անհաստատ, խաբէրաց, խաղախ
մարդիկ են ծագումն որոնք ոչ թէ մնայն
խրեանց մէջը կաղ ու կռիւներ են յարու-
ցանում, մին զմինի հետ ուխտադրած լի-
նում, մին զմինի ձեռքն իշխանութիւնը խը-
լում, այլ և երբեմն Վարսից, երբեմն Վրաց,
երբեմն լեռնակառայ և երբեմն Օսմանցոց
կողմնակից լինելով, առաջնորդում են Էն
ազգերը աւերել խրեանց հայրենիքը: Աբր
գրացի ազգերի միւր կը հղօրանար, կը գի-
նէին նրան, փոքր ժամանակ նրան հազարն-
դելով կրկին կ'աղաւաղէին, կը դիմէին
միւսին՝ որ հղօրադոյնն էր: Վասն որոյ
մինչև ցայսօր Հայերի և Վարսիկների մի-
ջէն հասարակաց առած է, երբ մեզէ՛՛ կեր-
կարանայ, կասնէ, Է՛հ, է՛հ է՛լ Միսիանցոց
վէ՛՛՛ դառաւ: »

« Չղիսեմ երկու թէ, երկը հարիւր տա-
րի յառաջ, որպէս աւանդութենէ լսած
եմք, Վրաստանի իշխողները տեսնելով նոցա
անհաստատութիւնն և ուխտադրածութիւ-
նըն, մանաւանդ նոցա միանալը վայրենի
ցեղերի հետ և յարձակուիլն խրեանց սահ-
մանադիւի գեղերի վերայ և աւերելն, Էս Մի-

սիսիանց անդամներէն մին քանիսր, հրա-
մանաւ Վարսից Շահերի, զաղթել են
տարել Վրաստանի սահմանադիւին Վաշա-
չգը (Խմբէթ) ստած սահմանների մօտեր-
քումն մեծ անտառի մէջը բնակացրած, որ-
պէս զի մի կողմէն Վրացիք ինքեանք, միւս
կողմէն Վաշաչգոյները զազն նրանց: Մի
և նոյն ժամանակն երկու հողի էս սերունդէն
խմանալով Վրացի իշխողների նպատա-
կը, զաղտնի դնում են խորին պարսկաստու-
նը, ուր զանկով Հայոց ազգէն հին հին
ժամանակները դաղթում և մահմետական-
նութիւնը ընդունած երեւել նախարարների
սերունդներէն մնացած Սըշտունիք (Քեշի-
դիւ) և Ջուանշիր անումք, ծանօթանում
են նրանց հետ և ազգականութիւն անում:
Էս երկու նախարարական ցեղերը շատ ե-
րեւել և պալատական որեւորներ լինելով
Վարսից Շահերի գրանը, կարողանում են
Միւնի ցեղէն փախտաւորան անդամներ և
ևս յառաջ քաշել և մեծամեծ պաշտօն-
ների տէր շինել: Սոցանէ մինը, Էս Թարի
(1700) սկզբներումը Ռօստամ խան անուն,
որպէս բախտախնդր վերադառնում է Մի-
սիանէ նպատակաւ տիրելոյ իւր հայրենիքն
կամ թէ նորոգէ իւր պապական իշխանու-
թիւնը, բայց երկրացիք ընտացած էս սե-
րունդէն ստացած միասնելոյ լին ընդունում
նրան որպէս իշխող ցեղից ծագուած, վստե
որոյ և նա քանի մի տարի ատտանդական,
չըջմոյլի երերալով, վաթբանդի զիմում է
փրաստանումը զաղթում և իւր ազգակից-
ներին, որոնք նոյնպէս ճնայելով նրա երախն,
պարտաւորվում է վերադառնալ Միսիանէ
գրգռում է Հայ-ժողովուրդը և կարողա-
նում է համոզել նոցա, որպէս զի զիմեն
փոց թագաւորին ու սրա օգնութիւնովը

ընդդէմ Պարսիկ խաներին ապստամբուին: Իս խաները էն ժամանակը ամենայն ուրեք ինքնագլուխ կիշխէին և շատ կը նեղէին հայերը, երբ և Աֆղանները տիրել էին Պարսից զահը և սրանց օրինաւոր Շահը, Շահ Հիւսէյն անուն, բանաւարկուած էր Ասպահան, իսկ նրա որդի Շահ Թամազը շրջում էր, էս կողմն էն կողմն հնարք զրանել, զօրաժողով լինել առ ի ժառանգել հայրենական Աթոռը:

«Ուստամ խանը (մահսէր) շրջաբերական ժողովելով Պարաբազի երեւելի մելիքներէն և ժողովուրդէն, որպէս ինքն պատգամաւոր, տանում է ներկայացնում վրաց թագաւորին ու միջնորդներ ձգում, որպէս զի զօրք ուղարկէ օգնել նոցա և զինքը զօրավար կարդէ: Բայց վրաց թագաւորն քաջ ճանաչելով Սիսիան (այժմ Յիցիան կամ Յիցիանով վերակոչուած) իշխանների բարք ու բնութիւնը, մանաւանդ իւր նախնիքների կրած նեղութիւններն էն ազգատոհմի նախահաւներէն, բացէ ի բաց մերժում է նրա առաջարկութիւնը և նշանակում է մի քաջ անձն Վաւիթ բէկ անուն, Արցախի կողմերէն դադթում և երբեմն վերաստուն ու երկար ժամանակ ծառայած իւրեանց արքունիքի մէջին, վստակած փառք պատիւ և պաշտօն զօրագլխութեան:»

«Հօրս հայրը Արապիոնն ունենում է երկու որդի, երեցն Նուրի ջան, կրտսերն Պապ անուն: Եւս Նուրի ջանի երեց որդին եմ, անունս պապիս անուամբ Արապիոն կոչուած, և թէ ոմանք զիս Պապ ևս կանուանէին ի պատիւ զառամութեանս: Մինչև Վաւիթ բէկի դալը, մեռաւ Արապիոն պապս, և նրան յաջորդեց հայրս, որ

քանի մի տարէն յետոյ զիշերը իւր տան մէջ սրախողող եղաւ իւր թշնամիներէն: Հօրս յաջորդեց մելիքութեան պաշտօնիւ Պապ հօրեղբայրս:»

«Վաւիթ բէկի առաջին զինուորակիցներէն մինն էր հայրս, երբ 50—60 միայն մարդով գնացին Սիսիան զիւզն և վանեցին անդէն Պարս — Չօրլու ասած ասպատող քուրդերը: Հայրս էր, որ ամենից առաջ գնաց Տաթևու առաջնորդի մօտը պատգամաւոր Վաւիթ բէկի կողմէն ու գնա համադելով առաջնորդից Վաւիթ բէկի մօտը, Շահեր զիւղումը մին զմինը տեսին, ծանօթացան, խորհուրդ արին, և յետոյ Առաջնորդի խրախուսելովը մինչև 400-500 քաջ երիտասարդներ գրահաւորուած ժողովեցան ու սրբազանն նոցա դրօշն օրհնեց ու օծեց: Նոցանէ մինն էլ ես էի, ես ծերացած այժմ ևս երկու աչօք կուրացածս, և փութացինք՝ գնացինք յաղթելիք զկնի դոռ պատերազմի, էն հաւատափոխ Զուանշիր ցեղը, որ միշտ զՀայերը կասպատակէր, և Մխիթարն՝ էն քաջ՝ ամենաքաջ տղամարդն ունենալով մեղ զօրավար: Այնուհետև ևս քաջ անյաղթելի մարդն մեր երեսը պարզ հանդիսացրեց աշխարհքի և մեր ընտանեաց առաջէն: Բոլոր նորա ստորադրեալքս նորա արեւովը և զլսովը կերգվէինք, նորա ամեն մի խօսքը մեր համար պատգամ էր, մեր արիւնը չէինք խնայում նրա համար, նրա խրոխտ բայց ամոք՝ քաղցր բնութիւնն՝ սրտազրաւ դէմքն՝ թիկնաւէտ և բարձր հասակը, պատերազմի մէջը թուր խփելը, անվիհեր և անշփոթ փառն, անձնամատոյց լինելն ամեն վտանդի մէջ, անպատմելի են: Շուտով միացաւ մեր հետ հնարագէտն Թորոս՝ Չավընդուրի իշխանը

(որ նոյնպէս սիրելի էր զօրքին), միասին ասպատակեցինք Ջաշուկ, Աւրղըբաստ և նրա չորս կողմի զեղերը: Արանէ, յետոյ Վաւիթ բէկի հզօրանալն երբ հռչակուեցաւ և միամտացան ամենեքեան, որ նա կարող է զործ տեսնել այնուհետեւ, վասնորոյ մեծիք Փարսադանն և նրա փեսայ Տէր Աւետիք քահանէն և փոքր Աիւնեաց աշխարհէն և ևս քաջ մարդիկ եկին միաւորեցան նորա հետ, յորմէ չորս կողմի խաները դաւլով որ Հայերի զօրեղանալը գնալով-գնալով սաստկանում է և անպատճառ ժամանակաւ վտանգաւոր է ինքեանց, վասնորոյ և միաւորեցան առ ի զսպել հին ժամանակէ ի վեր ինքեանց հպատակեալ մի ժողովուրդ:

«Սի զատիկի օր Չաղընդուրի դրացի իշխողները մերձ քսան հազար զօրքով մրտադիր էին եղած գաղտնի յանկարծ յարձակուիլ Հայերի վերայ ու մին հարուածով վերջ տալ նոցա ապստամբութեանը, կարծելով թէ՛ Հայերը զատիկ օրը կամ արբած կը լինին կամ ցրուած իւրեանց տները: Հնարագէտն թորոս էս նրանց նպատակը ծածկաբար լսում է լրտեսներէն, վասն որոյ զանխուլ պատրաստուեց նախ քան զնոցա խլրտիլն, ինքն յարձակուի նոցա վերայ: Աւստի Հայոց զօրքը երկու մասն բաժանեց նա, և քաջ ծանօթ գոյով ժամն կիրճերին, ձորերին և ինչ տեղաց թշնամեաց յարձակուելոյն, ուստի ամեն զգուարանցանելի տեղերումը կանգնացրեց, կարգեց մի մասն զօրքի, իսկ միւս մասը ժողովեց երեկոյնան թաթախումի օրը մին դիւր ու տափարակ դաշտի վերայ, ինքը բարձրացաւ կանգնեց մի քերցի վերայ, քարոզ տուեց զօրքին էսպէս. «եղբայրներ, մօտ չորս հա-

րիւր տարի է, մեր թագաւորութիւնն կորցրել ենք, մեք զերի էինք մնացած մեզ շրջապատող մահամտականների ձեռին, որոց ահա քանի մի ամիսէ ի վեր մի զինի միոյ յաղթում ենք նրանց, որոց մեր հայրերը, պապերը, պապի պապերը անյաղթելի էին ճանաչել: Աւա՛մտածեցէք եղբայրներ, ի՞նչ էր նրանց էնպէս ճանաչելոյն և ի՞նչ է պատճառն մեր յաղթելոյն: Այժմէ մեք մեր մէջն սիրով չմիաւորվէինք, մի սիրտ, մի հոգի, մի խօսք՝ և միաբանութիւն չունենայինք, մեր պապերի նման մեք ևս նոյն թշուառութեանց մէջը կը մնայինք, բայց միաբանուեցանք, մին զմինի հնազանդուեցանք, նրա համար էլ սուրբ Խաչն մեզ յաջողեց ու ամենայն տեղ էլ յաղթեցինք: Եղբայրներ, բաւական էր որքան էս անօրէններն մեր պապերին հրամայեցին թէ մեր ձիանց երասանակը բռնէք, մեր ձիանց ուղանէք, մեք հեծնենք, այսուհետեւ մերն է ժամանակն նրանց հրամայենք՝ թէ որ միախորհուրդ համաշունչ մնանք, ինչպէս կանք: Բաւական է որքան նրանք մեր արիւն քրտինքով վաստակածները խլեցին մեր ձեռնէն, մեր տղերքը, մեր աղջիկերքը, մեր կնանիքը մեզանէ յափշտակեցին կամ զերի տարին, մեր հօտերը, նախիրները, ջուկերը քշեցին, այսուհետեւ հերթը մերն է, յուսացէ՛ք էս հրաշալի սուրբ Յարութեան օրին և քաջութեամբ կռուեցէ՛ք, հրեշտակները մեզ կօգնեն, մեր սուրբ նախնեաց աղօթքը հասել են երկինքը, ընդունելի են եղած Աստուծոյ աթոռի առաջը սրբոց Աւարդանանց նահատակութեան բարեխօսութեամբն: Ասածներիս ապացուցութիւն է, որ շատ անգամ մեր թշնամիքն մեր առաջին փախան ամօթով, փորձեցինք որ

նրանց լեռերի բերանը բխացել է, և առաջուան նման սուր և կտրուկ չէ։ Աստուած նրանց հախառակ է իւրեանց անխառն թխնների համար, յուսացէք Յիսուսի Քրիստոսի մեր Աստուծոյ սուրբ Յարութեան և սմեն բան կը յաջողի ակը զօրանալը։ Ամեն ասացէք եղբայրներ։

Դժոխքեանն էլ միաբերան ազազակեցինք երկը անգամ, Ամեն, Ամեն, Ամեն։

Սրանէ յետոյ Տէր Աւետիքը թեթեւ ժամանակ, արատարապէս, բոլորիս հազորդեց սուրբ արեան և մարմնոյ խորհուրդէն սպասկոն ձուով բացարկինք Եւսի վերայ ընթերցինք ու դիշերէն շատ փոքր անցած չորս կողմէն յարձակուեցանք թշնամեաց վերայ, որոնք անկարգ և միամիտ կային բանապատճառ։ Թշնամիքը մեր գոտակն — զօշկէն, Էնպէս զարհուրեցան և շփոթուեցան, որ զխորհուրդան իւրեանց դէնքերն ուսերնին ձգել, վասնորոյ և սկսան խառնուիլ ու փախչել, մեր էլ որքան կարողացանք կոտորեցինք, և նոցա մնացեալ վախածներն, մեր զօրքի միւս մասը որ կիրճկումն կը հսկին, սոցա սրերի կերակուրն եղան։ Հրաշալի սուրբ Օգոստինք մեր համար կրկնագամակ եղաւ։ Սէր ձեռք բերած սուրբ մեր մեջ թաժին ըստին արինք, վանքի մասն էլ ուղարկեցինք ու խնդրեցինք որ առաջնորդն մեզանէ քսանաչափ նա հասակներ եղածներին հոգեք յիշէ սուրբ պատարագի մեջն։ Արեւորդ օրը Թորոսը մօտիկ գիւղերի մեջ ընտելուած լծուրքերի մօտ պատգամաւոր ուղարկեց լծէ, մօլլէքը դան պատերազմի ասպարէզի մեջն սպանուածների դիակները թաղեն։ Աստուծոյ վերայ մոլեքն ու ժողովուրդը կոտորուեց Էկն, բայց պատգամաւորը երգմամբ հաստատեցրել էր,

վասն որոյ մօլլէքն էլ ձեռնարումն կոտորուեց, քսան հոգի ներկայացան Թորոսին, կրկին անգամ ևս խօսքերը նրանէ լսելն յետոյ, զնացին իւրեանց հաստակիցները թաղեցին։ Սորա համար Թորոսի աշուն և ևս փառաւորուեցաւ չորս կողմի մահմետականների մեջն, ըստ որում մինչեւ էն օրն Էսպիսի մին հոգեւոր ձեռք թողնուեց թիւն պատերազմէն յետոյ, մինչեւ անգամ իւրեանց հաստակիցները մեջը, ոչ ըստած էր և ոչ ախաւած։

Մի քանի շաբաթ անցաւ չանցաւ, լուր բերին լծէ բօլոր մեկերները հասարած են իւրեանց զօրքով։ Դաւիթ բեկի մօտը Ախորժեկ է ինչ միտ բերել էն նախարան օրը, երբ ամենեքեան ուրախուրախ կերթալին, որովհետեւ մի հոգի միանձն էին եղած ամենեքեան։ Ժողովուրդան Սեւեքները, ինչ խօսեցին իւրեանց մեջը, ոչ օրի յայանի չեղաւ, բայց երորդ օրը զօրքը առաջնորդեցին գեպի Օւլվա ամուր բերձն, որի իշեռդն էր կրծնամոլ Հիւսէ յի խան անուն, բոլոր Հայերիս թշնամին։ Դեղը օրաշաբաթեցինք, առաջն օրը քանի մի ապարդիւն յարձակումներ եղան, իսկ երկրորդ օրը արխներու շտ մարտը աստակացաւ, երկու կողմէն էլ յամառուած սուրբ ձեռնարումը մին գմինք կը կոտորէին, պնշարկաւքը քանի մի անգամ յառաջատու լինէ, զուր թափուեցան, հարուած առին Հայերին, լծէ փնքանք էլ և ևս սպասիկ հարուած կրեցին, բայց չէ փոխուեցաւ մարտի բախարն։ Լուր հասաւ Հայերին լծէ պաշտօնեւորոց օգնութիւն է պաշտ, վասնորոյ երրորդ օրը Տէր Աւետիքը գլխատարուեցաւ, քահանայական ապաւորդն դիւին, ու ձեռումը սուրը՝ ձախ ձեռումը սուրը Կա-

չը, Մխիթարն էլ քաճակին ընկած, որ
էլ հետեւում էր ղօրքը, յարձակուեցան
բերթիէն կողմէն, որ յաւալէ էր շուտապէս
առնուի: Մեր նպատակը սոսակուեցաւ
սասանիկ յարձակումէն յետոյ, կէսօր էլ
կատարեալ յաղթութեամբ մտինք բերդ
ու սիրեցինք: Մերձ հինգ հարիւր մօր
մեզանէ, էն երեք օրումը նահատակուեցան
3000 նոցանէ: Նոցա կնանիքը, երեխեք
զերի մնացին մեր ձեռքումը և նոցա կայք
էլ տիրեցինք: Պատերազմը վերջանալէ,
յետոյ Տէր Աւետիքը յորդորում խրատում
էր մեզ խնայել պարտեալներէ, կհանքին
բայց ո՞վ էր նրա խօսքին հալիսի ժամա
նակն նայողն, նոյնպէս Մխիթարն և Թո
րոսն թողլ ասին թշնամիներէն շատերը
փախչեն, ապառաջն մեր ձեռնէն: Վաւիթ
բէկը միւս օրը հրատարակեց բերդի մէջ
երկեքանց և իզական յիդեալաառթիւնն
ուր կամին դնան, իսկ նոցա կայքը, ինչպէս
սուր պարգեւեց ղօրականներէ, ոչ ինքն
և ոչ մեղերները մանկակից չլինելով: Չօրքն
էլ բաւ սովորութեան մասն բաժնէ ժամու
պատարագին հանկէն յետոյ, մնացեալն
բաժանեցին խրեանց մեջը: Եւ զգրի մասն
Մըլքան գնում էր, Էնթան Հայերը ղօրե
դանում էին թշնամեաց վերայ ոչ միայն
Էծակը-Էտեղը զստահած մանր-մունր պա
տերազմներէ, այլ և երեւելեաց մեջը ևս,
և հորն ու սուրբ մեր ձեռքումը դառում
էինք նրանց, աւերակ էինք դարձում նոցա
զիդերը ու գրաւում նոցա հօտերը, ջոկերը
և նախիրները: Շատ անգամ Թուրքերը
վառութեամբ անձնաառնէին լինում և
մերօնքն նոցա խնայում էին, բայց կրկին
նոքա խրատում էին ու միանում խրեանց
հաւատարմիցների հետ, միասնաբար խօսառ

մին՝ երգումն, և Կաթիսի նոցա հաւատա-
ղրժութիւնն աւելի Կաթիսափայլում զՀայ-
երը անխնայաբար ամենայն ուրիշ սրբոյ ծա-
րակ տալ զնոսա և նոցա կայքը յափշ-
տակել ։

« Արտանայ բերթն իւր ամբուխամբն
որջ Եր Եղած թշնամեաց համար, և յա-
ճախէն տեղաց զուրս էին դայիս յար-
ճակւում Հայերի զկղերի վերայ, աւ-
ստատակում ու վերադառնում, պատըա-
սարում բերդի մէջին ։ Վասնի մի շա-
րաթ ամենայն օր շարունակ յարձակում
էինք էն բերդի վերայ, բայց չէինք կարո-
ցանում տիրել, մինչև յանկարծ Օտղ-
կազարդի կերակի օրն՝ Երը բերթի պարիս-
պի մի կողմը ըլաւ, որպէս թէ Վաստեմոյ
ձեռն էր, որ զՀայերը կողմը պնդեա-
լծարար, մեք ևս միա հազգոյն զոյցթ տուինք
ներս մանք բերդը, սկսեցինք սրակողող
անել զէնք կող ադամարդիքը, իսկ նոցա
կեանքը՝ Երեխէն ողորմագին ազատւում
էին խնայել ինքեանց ։ Երդարեւ մեր մե-
լիքները խզճաղով նոցա՝ թոյլ չէին տա-
լիս մեզ կոտորել, բայց շատ քիչ զօրա-
կան կոր նոցա յարդրանացն և արգիկե-
լոյն հնազանդող, քաւ որում թշնա-
միքը մեր հաւատալի թշնամիքը մեզանե
շատ ոչխոր, Եղն, ձի էին յափշտակած
ու տարած Երասխի միւս կողմումն իւր-
եանց հաւատակիցների մօտ ու անդ թո-
ղած կամ վաճառած ։

« Արտանայ բերդը տանելն Եր մի փառա-
ւոր յաղթութիւն, որիցը ծաղեց Հայերի
մարումը զանազան զաւգափայլներ, ուստի
Ժողովեցան բոլոր իշխանները, մեղիքները
և Երեւելները, խորհուրդ արին ու հաւ-
տատեցին զՎաստիքի բէկն իւրեանց վերայ

զիւաւոր մեծաւոր (սարդար), իսկ զմիւս մելիքները կամ զօրք ունեցողները զօրավար անուանեցին, զոր օրինակ Մխիթար զօրավար, Թորոս զօրավար, Փարսադան զօրավար և ըն. և խօսք կար թէ, մտադիր են նշանակել զՂաւիթ բէգը թագաւոր և օծել Տաթևի վանքումն և թէ ըսպատում են Վրաց թագաւորէն զեսպան գայ և թագ բերէ: Տարաբախտաբար էս զօրավարութեան կոչումը շատերը վշտացրեց, ըստ որում ոմանք ինքեանց արժանի համարելով էս կոչմանը և էն չստանալոյ համար սրտնեցան ու ռխակալ եղան, նախանձեցին, ուստի եւ իւրեանց պատիժը շուտով կրեցին: Ես դժգոհներէն մինն էր և կարող եմ ասել զիւաւորն էր իմ հօրեղբայր Պապն, որ ամենայն պատերազմի մէջ իւր երկու հազար զօրքովն ներկայ եղած և ամենայն ուրեք քաջութեամբ հանդիսացած, մանաւանդ մոկեալ լինելով թշնամեաց արիւնոյն, նոցա իւր եղբայրը խողխողելոյ համար, լայն — երկար վաղակաւորը ձեռումը՝ կրմտնէր պատերազմի ասպարէզը թիկնոցով, անկապայ, երկաթագամ զրահաւորուած անխնայ կկոտորէր, շատ անգամ էր պատահած, որ աչքերը արիւնով լիբը՝ չէր որոշել չայ է թէ թուրք, անղանաղանաբար պատահողը կվերաւորէր, եթէ չայն չատէր թէ ես չայ եմ, մինչև անգամ թուրքերը նրա բնութիւնն իմանալով, սովորած էին բառս չայ, կգոչէին չայ եմ՝ չայ: Ահա սրա համար էր որ՝ թուրքերը Պապ հօրեղբորս կվերակոչէին Բաբէ զհանաճ, այս ինքն զուռն դժոխքի, ինչպէս էլ Թորոսին կասէին Թորոս և Մխիթարին Էլէ, այս ինքն վարազ կամ խոզ:

Թէև միայնակեացը յօժարութեամբ կը շարունակէր կարգալն իւր զրածը, բայց ես յոգնած էի, ուստի խնդրեցի էլ չշարունակէ, ես էլ թխթերս ժողովցի, մինաս բարե ասի զուրս եկի, զնացի վանքն, և միւս օրը վաղքաջ ընդ առաւօտն ելի վանքէն, հասայ միայնակեացի այրն: Ահա նորա կարգացածների շարունակութիւնն են յետագայքս:

Բարգուշատի իշխող Ֆաթ - Ալի խանը, որ մեզ շրջապատողներէն ամենագօրեղ թուրքն էր, մինչև էն ժամանակը չեղօք կար, ոչ մի կողմին չէր հակեալ, բայց լսելով չայերի ամեն տեղ գերազանցութիւնը Մահմետական — իւր հաւատակիցներէ վերայ, մոմըռում էր և պատճառ որոնում պատերազմ բանալ սահմանակից մելիքների մինի հետ գոնէ՝ ու պղտոր ջրումը ձուկն որսալ: Սա ունէր արօտատեղեր, որոնք հարիւրաւոր տարիներէ հետէ կպատկանէին չայերին, բայց քանի մի տարիէ հետէ բռնութեամբ ինքը տիրապետած էր և ստանալով չայերիցը նախ փոքր ինչ և ապա սակաւ առ սակաւ աւելցնելով զինր, թոյլ կտար նոցա մակաղել իւրեանց հօտերը: Ես անգամը չկամեցաւ Ֆաթ - Ալի խանը տալ չայերին արօտատեղէն վարձով անգամ, ուրեմն և նոցա հօտերը պէտք էր սատակէին քաղցածութենէն ու շոքէն, որովհետեւ թէև հեռի տեղ արօտներ ևս կային, բայց էն տեղրանք խաշինք տանելը՝ կնշանակէր թշնամեաց կերակուր անել, ուստի Թորոս զօրավարը Չափնդուրէն պատգամաւոր զրկեց նրա մօտ, ասել, առիթ չալ երկու զրացի ժողովուրդի մէջ:

ջը խոսովութիւն ծագէ, մի և նոյն ժամանակն էլ առաքեց ամեն տարուայ վճարուած վարձը: Բայց Փաթ - Ալին բացէ ի բաց մերժեց էս առաջարկութիւնը, վասն որոյ և Թորոսը հարիւրաւոր ձիաւորներ և էնքան էլ հեռակներ ուղարկեց հովիւներէ հետ, որպէս զի բռնութիւն դործածուի Փաթ - Ալի խանի կողմէն, նոքա էլ պաշտպան հանդիսանան հովիւներին: Փաթ - Ալին լուրս հասնելէն յետոյ, առաքում է իւր եղբոր որդւոյ հետ նոյնպէս հարիւրաւոր ձիաւորներ՝ առ ի արտաքսել արօտատեղերէն Հայերի հօտերը: Եւ երկու զաս հակառակորդների մէջ նախ փոքր յարձակումներ է պատահում հետզհետէ սաստկանում է դառնում հասարակական պատերազմ ու ապսնւում է Փաթ - Ալի միակ եղբոր որդին, թերեւս իւր Փաթ - Ալի թելադրութեամբ, որպէս և շատերը կհաստատեն, իբր ժամանակաւ իւր մահուանէն յետոյ իւր որդին տիրապետէ իւր իշխանութիւնն առանց ո՛ր և իցէ հակառակորդի, բաց յայնմանէ՝ ներկայումը առ երեւթս ցոյց տար թէ ապագայ օրատերազմի պատճառն էր իւր ազգականի մահն, որպէս զի՝ մահմետական իւր հպատակներն և ևս մոլեռանդութեամբ մարտնչելն ընդդէմ քրիստոնէից: Եւ յետհետեւ Փաթ - Ալին իւր վիճակէն զօրաժողով եղաւ, Արասիսի միւս կողմէն էլ բաւականին զօրք վարձեց, մերձ տասն հազար զօրքից ստուար բանակ կազմեց յարձակուեց Չափնուրի վերայ, որպէս թէ վրէժխնդիր լինել Հայերիցն եղբոր որդւոյ արիւնի համար: Թորոսն արդէն տեղեակ էր նրա ամեն շարժմանցը, վասն որոյ և լուր էր տուած Պապ հօ-

րեղբորն՝ շտապով իւր զօրքը ժողովէ զընայ միանայ նրա հետ: Թշնամեաց զօրքը շատ աւելի էր քան զթէ Հայերինը, բայց նոցա մեծ մասն հեծելազօր էր, ուստի և Թորոսը զուն զործեց պատերազմը չսկսել զաշտի վերայ, այլ ձորերի մէջ և լեռանց կողքերումը, ուր հեծելազօրը կանպիտանանար: Եւ նպատակաւ էլ կարգադրեց որ, ինքն իւր զօրքով սկսէ մարտն ու փոքր ինչ պատերազմելէն յետոյ փախուստ տայ, մանէ ձորի մէջն, իսկ Պապը յանկարծ միւս ձորէն, որ շղթայած էր նորա հետ, անակնկալ թագստնէն զուրս գայ իւր զօրքովը, ընդհատէ թշնամեաց բանակի մին զմինի հետ հաղորդակցութիւնն: Այն ինչ թուրքերը հալածեցին զՀայերը և անդգուշութեամբ մտին ձորը, Թորոսը ըստ հասարակեալ սովորութեան հրամայեց հարկանել թմբուկը և հնչել փողը: Մարտը նորոգեցաւ՝ երբ և ինքն իւր զօրքովը վերադարձաւ, ու մի և նոյն բովայնի էլ Պապը լսելով թմբուկի և փողի ձայնը, յարձակուեցաւ ի թագուստի կացած ձորէն թշնամեաց վերայ, որոց առաջապահ զօրքը բաժանելով վերջապահէն, որ ըստ մեծի մասին վարձուած էր և ձորի անձկութեան համար տողուած, որպէս թէ կքայլէր, ուստի և շուտով ի փախուստ դարձան և Հայերը բարեկատու հմիջոց ունենալով սատարի հարուած տուին նոցա, էն աստիճան՝ որ հազիւ թշնամեաց կէսը կարողացաւ ազատուիլ: Ըստ ի կողմուսն էնքան շատ էր՝ որ հաշիւ չկար: Եւ երեւելի յաղթութեան լուրը Թորոսը շուտով հաղորդեց որպէս Վաւրթ բէկին, նոյնպէս և միւս զօրավարներին: Արկրորդ զօրը աւարը բաժանելէն յետոյ բոլոր զօրքը

միաբերան, մի հոգւով, մի սրտով դռն-
ցին՝ Պապն ևս պէտք է զօրավար անուա-
նուի, որովհետեւ նա խելութեամբ և ճշ-
տութեամբ կատարեց Թորոս զօրավարի
կարգադրութիւնն: Թորոսն էլ խոստա-
ցաւ առաջարկել Վաւիթ բէկին և միջ-
նորդել կատարել նոցա խնդիրքն:

«Միւս զօրավարները լսելով էս յաղ-
թութեան լուրը, կժողովուին Վաւիթ բե-
կի մօտը, ուրախակից լինել, և ահա կը
ժամանէ և Թորոսի նամակը Պապի զօ-
րավարութեան մասին: Նոցա մէջն էս ա-
ռարկայի վերայ ինչ խորհուրդ կանեն,
Աստուած զիտէ, միայն թէ քանի մի օրէն
յետոյ Թորոսը նամակ ստացաւ Վաւիթ
բէկէն, անուանել այնուհետեւ զՊապը
փոխանորդ (նայիր) զօրավարի: Ի հարկէ
էս նշանակութիւնն ոչ միայն հօրեղբօրս,
այլ և բոլոր նորա զօրքի համար անպա-
տուութիւն համարեցաւ, ուստի և Պապն
էլ սրտնեղութիւնէն քաշուեց, զնայ իւր
տունը, զօրքին էլ հրամայեց զնալ իւր-
եանց տներն ու սպասեն միայն — մի միայն
իւր հրամանին: Թորոս զօրավարը տես-
նելով որ Պապն առանց ինքեան հետ ող-
ջունելոյ յանկարծ չուել է զօրքովը գնա-
ցել, շատ կնեղանայ, և հեղհետեւ մար-
դիք կուղարկէ վերադառնայ, բայց նա յա-
մառուած, չուղեց անգամ լսել նրա ա-
պրտարանքն: Վանի մի օրէն յետոյ Թո-
րոսը հարիւրաչափ երեւելի մօրդկանցից
բաղկացեալ ձիաւորներով եկաւ հօրեղ-
բօրս տնտութիւն, երկու ընտիր նժոյգներ
էլ պարզե բերելով, չորս օր կացաւ նրա
մօտ, մխիթարեց, յուսադրեց, սիրտն ա-
ռաւ և խոստացաւ մի այլ անգամ յաղ-
թութիւն անելէն յետոյ, անշուշտ զօրա-

վարութեան կոչումն առնէ: Վաւիթ բե-
կէն: Հօրեղբայրս Թորոսի խոստմանը հա-
ւատարմով, կրկին միացաւ նորա հետ, մի-
մեանց օգնելով, զսպեցին զրացի թշնա-
միները, մանաւանդ Վնապուղէն զուրս
հանեցին բոլոր մահմետականներն, ուր մի-
միայն Հայերը մնալով, այնուհետեւ էլ
Վաթ — Ալի խանն երկիւղ կրելով, աս-
պատակութիւն չէր կարողանում անել,
և մեք մեր հօտերը, ջոկերը, նախիրներն
ամենուրեք անզրաճ, աներկիւղ կարածա-
ցընէինք, շատ անգամ էլ մի զիւղէն միւս
զիւղը զնալիս, կանայք անգամ առանց
տղամարդի կերթային, այն ինչ նախ քան
զայն կարի զժուարին էր:

«Աստուղ փոքր ինչ շեղութիւնք մեր պատ-
մութիւնէն և ասենք ինչ ինչ տեղեկու-
թիւններ, որք կվերաբերին մեր Հայերին,
այս ինքն Վաւիթ բեկի գալու օրէն տա-
րածուել էր ամենայն տեղ լուր թէ,
Ռուսի թագաւորը մեծ զօրքով զուրս է
եկած Վարբանդ, Վազու և գալիս է Հա-
յերի հետ միանայ, ընդդէմ Պարսից կռիւ-
անէ, և սրա համար էլ սարի էն կողմի
այս ինքն Վիւլստանի, Խաչենի, Վա-
րանդի, Վուզաթի և Չարաբերթի Հայ
մելիքները զօրք են պատրաստում: Էս էլ
աւելացնում էին թէ, Ռուսի թագաւորը
մեծ զուժարի զրամ, վառօդ, արծիճ է զըր-
կել Հայերի համար, բայց Վրաց թա-
գաւորը զրաւել է, չէ կամենում առա-
քել, շատերն էլ հաստատում էին որ,
Վրաց թագաւորն ուղարկել է, բայց սա-
րի էն կողմի վերոյիշեալ մելիքները թոյլ
չեն տալիս բերնն մեզ հասցնեն: Էս եկաւ-
եկաւ, ասուլիսն որքան Հայերին քաջա-
լերում էին, յոյս էին տալիս, էնքան էլ

Թշնամիները վհատում էին: Բայց նրանց ուշանալն և սուտ լինելը մերերի ակնկալութիւնները ի վերջոյ ի դերեւ հանեցին, և ինչպէս մեզ վհատացրին, նոյնպէս էլ Թշնամիները քաջալերեցին: Բայց ի սրտինէ, Աֆղանների Ասպահանք տիրելը, Շահը բանտարկելը, նրա որդի Շահ Թամազի վախճելը, վտարանդի Թափառլին ու անկարող լինելը զօրաժողով լինիլ, էնպիսի լուրեր էին, որոնք ինչպէս մեր Թըշնամիները, նոյնպէս էլ մեք, իւրաքանչիւրն իւր օգտի հետեւութիւնն էր երեւակայում ու մեկնում, իւրաքանչիւրն ըստ իւր քմաց իւր օգտի յառաջադիմութեան լուրերն էր տարածում: Բայց հետզհետէ երբ ստուգուեցաւ Ռուսաց զօրքի վերադառնալն, և թէ Շահ Թամազն եկած է Թավրէզ, և որպէս թէ նա բանակով շուտով գալոց է զսպել զայլերը, մեծ հարուած տուեց մեզ, ինչպէս կերեայ յետադայ պատմութենէս:

(Ինչէն է յետոյ)

ԳԱԼՈՒՍ ՇԻՔԱՋԱՆԱՆՑ.

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԱՆԳԼՈՒԿԱՆ ԹԱՅՄՁ ԼԵՍԳԻ
ՍԿՅՐԵԱՌՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՆ

ՆՈՐԱ ՅԱՌԱՋԱԴԻՄՈՒԹԵԱՆ ԸՆԹԱՅԷԸ:

Անգլիոյ ազատամիտ տերութեան մէջ մի իշխանութիւն կայ, որ ոչ Թագուհուցն է յառաջ գալիս և ոչ խորհրդանոցէն, բայց և այսպէս այդ իշխանութիւնը ամենամեծ ազդեցութիւն է գործում իրողու-

թեանց վերայ: Այսպիսի տարօրինակ պարագայի մասին որ և է տեղեկութիւնը անտարակոյս հետաքրքրաշարժ համարելով, արժան դատեցինք հաղորդել ընթերցասիրաց նորա մանրամասնութիւնքը:

Երբ որ Անգլիոյ ժողովուրդը անտարբեր է կամ անմիաբան իւր կարծեաց մէջ, տէրութիւնը ընդարձակաբար վարում է իւր իշխանութիւնը, բայց այն ինչ այդ ժողովուրդը յուզուած է և միաբան, նա խօսում է բարցրաձայն և որ և է վարչութեան անհնար է նորան ընդդիմանալ:

Եթէ ժողովուրդի կամքը այդպիսի անյաղթ չարութիւն ունի, ում է յանձնուած ուրեմն այդ կամքը յայանելու իրաւունքը:

Առաջուայ ժամանակները համարեալոր այն մարդիկը, որոնք կարող էին յանձն առնուլ այդպիսի աշխատութիւնը, ամենայն չարութենէ հետեւում էին կարծիք յօրինել, պարզաբանում էին իւրեանց սեփական միտքերը, ջանք էին անում ձեռք բերել և իւրեանց բարեկամները, թէ բերանացի վիճաբանութեանց մէջ, և թէ յետադայ ժամանակներում երկար գրաւոր տեղեկութեանց մէջ: Բայց հետզհետէ, իբր տպագրութեան զիւտի ուշացած արդիւնք, այդ աշխատութիւնը նոր որոշումների ենթարկուեցաւ: Վճռական կերպիւ դատեցին, թէ մի քանի պատշաճաւոր մարդիկ որոնք քաղաքական խնդիրների վարժութիւնը առաջին պաշտօն էին համարում իւրեանց համար, աւելի յաջողութեամբ կարող էին այդպիսի դործը կատարել, քան միւսները, որոնք սովորաբար այլ և այլ գործերով զբաղուած, զիպուածաբար և մեկուսի պիտէր վճարէին այդ ջանքը: Եւ